

A MODIFIKÁCIÓS FRAZÉMAKÉPZŐDÉS ESETEIRŐL

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szókészleteti egységek gyűjtését, szótárazását jelentette. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás ugyanis inkább csak a 20. században indult meg. A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az idiomatizmus-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen), ám kétségtelen, hogy mára az angolszász, de még inkább a német nyelvtudományban az elmélet szemzőgéből is nagyon megerősödött ez az irányzat.

Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományának a szinkronia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ennek a paradox helyzetnek az oka kettős: a történeti nyelvészet – noha egyik fontos kutatási területe a szókészlet változása (történeti lexikológia) – szinte semmilyen érdeklődést nem mutatott a több szóból álló szókészleteti egységek iránt, a frazeológia pedig sokáig nem, és később is csak alig érdeklődött a történeti kérdések, például a szólások vagy közmondások keletkezése, főként pedig történeti változása iránt (vö. Mokienko 2002: 231).

Ez a véleménye Hadrovics Lászlónak is, aki *Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról* című tanulmányában (1992), majd *Magyar frazeológia* című monográfiájában (1995) elsőként kísérli meg nyelvünkben a frazeológiai kapcsolatok keletkezési módjait rendszerzerűbben, a történeti szintaxis és jelentés tan oldaláról tárgyalni:

„A magyar frazeológiai irodalmat tanulmányozva úgy láttam, hogy **eluralkodott benne a művelődéstörténeti szempont** [kiem. tőlem – F. T.]. A régebbi nagyon is érdekes kutatók túlságosan sokat fáradoztak a ma már érthetetlen szólások tárgyi alapjainak kutatásában, és közben **a szólásnak mint nyelvi jelenségnek vizsgálata háttérbe szorult** [kiem. tőlem – F. T.]. Érezte ezt maga O. Nagy Gábor is, amikor 1961-ben (Nyr. LXXXV, 335–345) az »Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések« című, egy egész sor elvi értékű megfigyelést tartalmazó cikkének mintegy összefoglalásaként a következőket írta: »Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplínának a segítségével.

A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátágaiknak a megismeréséhez is a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni. « (I. h. 345). » (Hadrovics 1992a: 129)

Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy nagyon nagy szükség van a frazeológia történeti szempontú megújulására, s az állandósult szókapcsolatoknak a nyelvi változás szögéből való leírására. Tanulmányom ennek egy aspektusát veszi nagyító alá: a modifikációs frazémaképződéssel foglalkozik.

2. A frazémaképződés főbb típusairól

A frazémák keletkezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. Van olyan modell (Barz 1985), amely arra koncentrál, hogy a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza. Ha egy szabad szókapcsolat állandósulttá válik, **primer frazeologizálódásról** beszélhetünk, a **szekunder frazeologizálódás** során már meglévő állandósult szókapcsolatok módosulásával születnek új frazémák. Ez lehetséges úgy is, hogy egy pusztán szerkezetileg állandósult egység idiomatikus jelentésváltozáson megy át (pl. egy eredetileg frazeológiai terminus technicusként állandósult kifejezés átvitt értelemben tesz szert: *bedobja a törölközőt, öngölt lő, keresztűz alá vesz* stb.). De megtörténhet az is, hogy a már meglévő **frazémák alaki módosulásával** jönnek létre az új egységek (l. később).

Munske tipológiája (Munske 1993) ezzel szemben a szókapcsolatok motivációjára alapozódik. Négy fő típust különböztet meg ebből a szempontból:

A nem átvitt értelmű, pusztán strukturálisan állandósult – **aszpecifikus** – frazémák morfológiailag és szemantikailag is motiváltak (pl. *kategorikusan cáfol, más irányú elfoglaltság*).

Figuratívan motiváltak az átvitt értelmű (metaforikus és metonimikus) frazémák (pl. *olajat önt a tűzre, beszél vki fejével*).

A **situatívan motivált** frazémák csoportjába elsősorban az elliptikus frazémák tartoznak, melyek megértéséhez egy bizonyos – a szókapcsolatban explicit módon ki nem fejezett – situáció ismerete is szükséges (pl. *Kapsz egyet!, Nyald ki!*).

Munske negyedik csoportját a Barz rendszerében megtalálható **modifikációs frazémák** alkotják, melyekre a jelmező-motiváció a jellemző, s mindenképpen a szekunder frazeologizálódás körébe sorolhatók.

Ezen belül lehet szó **remotivációs átértelmezésről** is, amikor egy meglévő frazémát a kodifikálódott jelentéséhez képest más – többnyire literális – értelemben használunk, mint például az alábbi viccben:

- Hová lett a bal kezed, Pinokkió?
- Ajjaj, már megint *rossz fát tettem a tűzre!*

Gyakoribb azonban a modifikációs frazémaképződés esetén, hogy a kifejezés **alaki oldala** változik meg, pl. komponenscseré vagy kontamináció révén.

Fontos ugyanakkor, hogy elkülönítsük az **okkasionális**, alkalmi módosulásokat az **uzuális**, kodifikálódott változatoktól. Az **alkalmi modifikációk** jobbra csak a kifejezésnek a szövegbe, illetve az adott kontextusba való beépülését szolgálják, esetükben inkább afféle aktualizációkról van szó (pl. *Aki nyel, az nyer* [= a Borsodi sör szlogenje]). A frazémaképződés szempontjából azonban igazából azok a megoldások érdekesek,

amelyekből később új, uzuális frazéma keletkezik, azaz amelyek kodifikálódva beépülnek a rendszerbe (vö. Burger 1982: 68 is). Természetesen először ezek is okkasionális megoldások csupán, ugyanúgy, ahogy egyes szabad szókapcsolatok átvitt értelmű használata is alkalminak számít eleinte. A különböző modifikációfajták által létrejött egységek eltérő affinitással rögzülnek a szókincsben. Igaz ugyan, hogy a modifikációk megértéséhez gyakran szükség van a kontextusra, ami a lexikális kodifikáció ellen dolgozik, vannak azonban olyan típusok is, amelyek nagyon jó eséllyel válnak a szókincs elemeivé.

Ha azonban bizonyos alkalmi modifikációk gyakrabban is előfordulnak, idővel uzualizálódhatnak is. Az alaki oldal ilyen változásai hozzák létre a frazémák **variánsait**, a jelentésoldal rögzülő változásai (többnyire figuratív jelentésfejlődés révén) pedig **poliszém egységeket** eredményeznek.

A **variánsok** megértéséhez nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a beszédpartnernek egyszerűen csak ismernie kell az egyes kifejezések jelentését, mint bármely más lexikális egységnek, vö.

az agyára/idegeire megy vkinek (vmivel) vki

csapdába/csávába/kelepcébe kerül

(ügy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattetésnek stb.

Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotátumukhoz, ezek tehát a szóképzéletről „lehívható” megnevezési egységek. Azt viszont sok esetben igen nehéz volna megállapítani, melyik változat ezek közül az eredetibb, s volt-e egy „alapváltozat”, amelynek modifikációjával született a többi variáns, vagy esetleg párhuzamos alakulásmódokról van-e szó.

A továbbiakban a modifikációs frazémaképződésnek azokat az eseteit mutatom be részletesebben, amelyekben a kifejezések **alaki oldala** módosul – akár alkalmilag, akár a kodifikáció szintjén.

3. A modifikációs frazémaképződés főbb típusai

3.1. Komponensek cseréje (lexikális szubsztitúció)

Barz szerint (1985: 128) a frazémákat egyébként is jellemzi az erős szövegkonstituáló funkció, de ez a modifikációk esetében még inkább igaz. A modifikálhatóság igen lényegi tulajdonsága a frazeológiai egységeknek, Burger szerint (1982: 68) szinte nincs is olyan modifikáció egy frazeológiai egység esetében, amely valamilyen kontextusban ne volna elképzelhető és értelmes. Persze többféle modifikációtípus létezik, s nem minden frazématípus nyitott egyformán a módosításokra. Saját vizsgálataim alapján az ún. szintagma-intern, azaz a kifejezések formai oldalát érintő modifikációk inkább a mondat formájú egységek között gyakoriak. Ez nyilvánvalóan abból is fakad, hogy a közmondások, közhelyek általában terjedelmesebbek, több lexémából állnak, így egy-két elem felcserélése vagy kihagyása esetén még mindig könnyen lehet asszociálni az eredeti kifejezésre: ugyanez a többnyire két-három szóból álló szólások esetében jóval nehezebb, s – feltehetőleg emiatt – ritkább is.

Megkönnyíti elferdített formában is a kodifikált közmondás felismerését, ha a lexikai szubsztitúció inkább csak hasonló hangzású szavak cseréjét jelenti, pl.

(1) Régi-új elnök Örményországban

Aki ver, az nyer

Súlyos összeütközésekbe torkollott Örményországban a szeptember 22-i elnökválasztás, miután a vesztes ellenzéki jelölt csalódott hívei erőszakra ragadtatták magukat. (Heti Világgazdaság 1996. október 5., 33)

A frazeológiai irodalom ugyan alig vesz róla tudomást, de az aktuális szövegbe való beágyazás mellett elősegítheti a kifejezés modifikációját a nyelvi **tabukerülés** is. Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémának a konstituensek „szalonképesebbé” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek. Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b...k* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl. *Mindig az erősebb kutya vitézkedik*; *Mindig az erősebb kutya írja a történelmet*; *Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony* stb. (vö. Forgács 2003: 419).

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúzza a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban*, illetve a *szoarében* elemek szerepelnek, pl.

(2) Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban*. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tandori Dezső: A mennyezet és a padló; 1976)(3) Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb örültre, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból*. (MNSzt.; Index Fórum 1998. október 28.; Szerző: GLászló)

Mint eddigi példáink is mutatják, a variánsképződés egyik fő forrása a **komponensek cseréje**. Ennek során a kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődik ki. Barz szerint (1985: 129) a kicserélt elemek többnyire valamiféle paradigmatiszós viszonyban vannak egymással (pl. *agy – ideg (agyára/idegeire megy vkinek)*; *hajó – csónak (egy hajóban/csónakban eveznek)*; *csapda – csáva – kelepce (benne van a csapdában/csávában/kelepcebén)* stb.), de előfordulhat az is, hogy nincs közöttük ilyen viszony (vö. ném. *jmdm. den Kopf waschen – jmdm. den Kopf zurechtsetzen* ’megmossa a fejét vkinek – helyre teszi a fejét vkinek, észre téríti’; *legény a gáton/talpán*; *hány, mint a lakodalmas/murányi kutya*; *kukac/zabszem van a fenekében* stb.). Végső soron persze talán ilyenkor is van közöttük valami paradigmatiszós kapcsolat, csak nem annyira direkt, mint a fenti esetekben. A *murányi kutya* ugyanis feltehetően valamiféle anekdotából került a kifejezésbe, s szintén túl sokat ehetett, mint az, amelyik a lakodalomban nem tud mértéket tartani. A *kukac* és a

zabszem pedig nyilván egyformán csiklandozzák, ingerlik azt a feneket, amelybe „befészkeltek” magukat, azaz itt is van valamiféle szemantikai kapcsolat.

A komponenscsere tehát a leggyakoribb a modifikációs eljárások között mind az okkasionális, mind az uzuális változatok esetében. Tulajdonképpen a frazémavariánsok jelentős része úgy születik, hogy a kifejezés egy vagy több elemét kicseréljük. Ha ez csak a kifejezés valamely főnévi vagy igei komponense, akkor nagyon könnyen lehet belőle uzuális variáns is, pl. *fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér* vagy *tudja/ismeri/érti a dürgést/dörgést*). Voltaképpen **analógiás teremtéssel** van ezekben az esetekben dolgunk.

De az analógiás teremtés körébe tartoznak azok a változatok is, amelyek úgy jönnek létre, hogy a kifejezés mögött álló gondolkodási modellnek (frame) vannak eltérő lexikális kitöltései. Ilyen esetekben gyakran a kifejezés számos eleme cserélődik, de az azonos modell nyomán felismerjük az eredetit vagy a leggyakoribb variánst. Ilyen szerkezetazonos szinonimának tekinthetjük például a közmondások köréből a következőket:

*Két dudás egy csárdában nem fér meg.
Két éles kard/pallos/tőr nem fér egy hüvelybe.
Nem fér meg két kakas egy szemétdombon.
Nehezen alkuszik meg két eb egy csonton.*

A nyelvi humor megnyilvánulásaként még olyan extrém megoldásokkal is találkozni, amelyekben az idegen nyelvi frazémát „álmagyarítják”, vagy éppen fordítva: a magyart fordítják – látszólag – idegen nyelvre. Az első esetet példázza az angol *Thank you very much* kifejezés tréfás elferdítéseként használt *Tenkjű veri a macskát*, a másodikat az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* közmondás tréfás szlávós „ferdítése”: *Szuvenyír nyihaha, nye kukucsku protku!*

De ebbe a csoportba tartozik az ún. **elferdített közmondások** (közmondásper-sziflázások) zöme is, hiszen ezek nagy része is a komponensek cseréjén alapszik. Ezek is lehetnek természetesen alkalmiak is, de sok közülük – a közmondáskincsnek valamiféle posztmodern halmazaként – uzualizálódott, pl.

Jön még kutyára teherautó! [← Jön még kutyára dér.]
Mindenki a maga szerencséjének a pogácsa. [← Mindenki a maga szerencséjének a kovácsa.]
Több szem többet sír. [← Több szem többet lát.]
Jó bornak nem kell pohár. [← Jó bornak nem kell cégér.]

Az **akcionális** modifikáció esetében egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját, pl. egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját mutatják be. Ilyenkor szokás **akcionális sorokról** is beszélni (vö. Hyvärinen 1996: 409: *aktionale Reihenbildung*), pl.

lendületbe jön vki/vmi
lendületbe hoz vkit/vmit vki/vmi
lendületben van vki/vmi

*lendületben tart vkit/vmit vki/vmi
kijön/kiesik a lendületből vki/vmi*

3.2. Frazémák bővítése és szűkítése

Kedvelt modifikációs eljárás még a frazéma **bővítése**, kiegészítése, de ennek ellentéte, a **szűkítése** is. Ezek is lehetnek okkasionális megoldások, de uzualizálódhatnak is, létrehozva ezzel a kifejezésnek egy hosszabb vagy rövidebb változatát, esetleg egy szólás- és egy közmondásformájú egységet. Az alábbiakban ilyen esetekre láthatunk példát.

Az eredetileg szabad szószerkezetként funkcionáló *a szemétdombra kerül* szó szerkezetből metaforizáció révén előbb állandósult szókapcsolat alakult. Ebbe az átvitt értelmű kifejezésbe később bővítéssel a *szemétdomb* lexéma elé különféle birtokos jelzők is bekerültek, pl. a *politika*, a *tudomány*, a *történelem szemétdombjára kerül*. Ezzel voltaképpen a *szemétdombra kerül* kifejezésnek létrejön egy olyan variánsa, amelyben lehetőség van birtokviszony kifejezésére is, azaz voltaképpen a kifejezés eredeti vonzatstruktúrája kiegészül egy fakultatív vonzattal: *vki/vmi (vminek) a szemétdombjára kerül*. Ezek közül az alkalmi bővítmények közül azonban – az MNSzt.-ben végzett vizsgálataim alapján – a *történelem* annyira kiemelkedik, hogy ma már azt mondhatjuk: uzualizálódott egy *vki/vmi a történelem szemétdombjára kerül* fordulat is.

Az alábbi példa ugyan csak alkalmi bővítést szemléltet, viszont látható, hogy a bővítés az eredeti kifejezésnek több elemét is érintheti:

- (4) *Az internacionalista bolsevik kutyából nem lesz nemzeti, demokratikus szalonna* – összegezte mondanivalóját Kövér László Fidesz-alelnök tegnapi sajtótájékoztatóján. (Népszabadság 2001. augusztus 11., 4)

A bővítésnek egy speciális válfaja a szakirodalomban **remotivációs expanzió**nak nevezett megoldás. Ez mindig mondatformájú egységekkel való játékot jelent, melynek során a frazéma maga változatlan formában áll, de egy olyan kiegészítést kap, amely a közmondás mondanivalóját relativizálja vagy akár az ellentétébe is fordítja. Ezek az eleinte csupán a posztmodern ironia termékeiként megszülető változatok is lehetnek inkább csak alkalmiak (l. alább az első két kifejezést), de tudnak bizonyos szinten uzualizálódni is (l. a további példákat):

Nem mind arany, ami fénylik! De biztos, hogy van benne szabad elektron.
Nem mind arany, ami fénylik... Attól, hogy sárga, még lehet szar is.
Új seprű jól seper... De a régi tudja, hol a szemét.
A rest kétszer fárad. A nem rest egész életében.
A pénz nem boldogít. Csak azok a dolgok, amiket érte megszerezhetsz.

A bővítés fordítottja, azaz a frazeológiai egység **szűkítése** is gyakran előfordul. Ennek egy formája az is, ha mondatformájú egység szólássá rövidül, de történhet egyszerű rövidülés is, a kifejezés típusának a megváltozása nélkül. Ez is végbemehet okkasionálisan, pusztán a szövegbe építés érdekében, de ennek az eljárásmodnak is lehet olyan eredménye, amelynek során új uzuális frazéma keletkezik. A kifejezések szűkebb,

rövidített változatának használata főként a közmondások esetében gyakori: ezek ismertsége lehetővé teszi ugyanis, hogy a sajtónyelvben – gyakran újságcikkek címeiben – rövidítve szerepeljenek. Ismert paróimiumoknak már a felét is elegendő megadni ahhoz, hogy az olvasó emlékezetében az egész közmondás felidéződjön, pl.

Bolgár pénzügyi válság

Híg a leva (Heti Világgazdaság 1996. május 18., 21)

Eddigi példáink főként alkalmi modifikációk voltak, de vannak a szűkítésnek olyan esetei is, melyekben a rövidítés után kapott változat is uzuális frazéma, pl.

olajat önt a tűzre vki → *olaj a tűzre vmi*

Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra. → *vaj van a fején vkinek*

Aki másnak vermet ás, maga esik bele → *vermet ás (vkinek) vki*

3.3. Állító és tagadó változatok

A legtöbb frazeológiai egység **állító és tagadó** formában is használható, előfordul azonban, hogy bizonyos szókapcsolatoknak inkább csak az egyik változatuk használatos. A (*Minden*) *zsák megtalálja a foltját* közmondás például inkább állító formában szokásos, míg az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* fordulat tagadó alakban. Ilyenkor a meghökentés erejével hathat, ha mégis az ellenkező „előjellel” használjuk a kifejezést, mint az alábbi példában:

- (5) ... dr. Némethi János tudományos kutató szól Popp Aurel festőművész életútjáról, Sike Lajos figyelmeztet arra, hogy „*ajándék lónak... nézd meg a fogát!*” ... (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. október 10.)

Hasonlóképpen tagadó formában szokott előfordulni *A pénz nem boldogít* közhely is, amelyről már fentebb is láthattuk, hogy igazságértékét gyakran megkérdőjelezi különféle hozzáfűzött megjegyzésekkel. De ugyanilyen szokatlan az is, ha állító formában fordul elő, pl.

- (6) Itt a hirtelen gazdagodás nem szétválaszt, hanem összehoz, *a pénz boldogít*, az ír whiskey finom, a ír táj kopár, de barátságos, kell ennél több? (MNSzt.; Magyar Narancs 1999. november 11.)

Ezek a példák alkalmi modifikációk voltak, előfordul azonban, hogy egyes kifejezéseknek létezik egy állító és egy tagadó variánsuk is, illetve hogy a bennük foglalt állítás fordított előjellel is megtalálható szólásaink és közmondásaink között, pl.

Ruha teszi az embert.

Nem a ruha teszi az embert.

Minden rosszban van valami jó.

Minden jóban van valami rossz.

Aki szerencsés a játékban, szerencsétlen a szerelemben.

Aki szerencsétlen a játékban, szerencsés a szerelemben. Stb.

3.4. Defrazeologikus deriváció

A frazeológiai egységek modifikációjának kérdéskörébe tartoznak az ún. **defrazeologikus deriváció** esetei is, melynek során egy frazeológiai egységből szóalkotási folyamatok (főként szóképzés és -összetétel) révén hozunk létre új lexikális egységeket, pl.

bakot lő → *baklövés*

cserben hagy → *cserbenhagyás*

szarvakat rak vkire → *felszarvaz*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás*

kosarat ad vkinek → *kikosaraz* stb.¹

Látható, hogy az esetek többségében az igei alapú kifejezést alakítják főnévvé, de léteznek más szófajt eredményező képzések is (*nyakát töri* → *nyaktörő* (*mutatvány*), *enyves a keze* → *enyveskező* stb.). A defrazeologikus deriváció során az eredetileg többszavas egységek összevonódnak, ezáltal kikerülnek a frazémák osztályából, azaz a defrazeologikus deriváció inkább a frazémák változási folyamata szempontjából fontos, nem annyira a keletkezésük szemszögéből. Ugyanakkor egyes esetekben előfordul az is, hogy valamilyen igei komponens (többnyire egy viszonylag „üres” jelentésű ún. *könnyű* vagy *operátor* ige, vö. Forgács 2014: 160, ill. Károly 1980: 148) segítségével a főnévi formát újra igeivé alakítják, azaz egyfajta ekvivalencia kialakítása történik meg. Ez a folyamat viszont további frazeológiai egységeket eredményezhet, azaz ez is a szekunder frazeologizálódás körébe eső jelenség, pl.

bakot lő → *baklövés* → *baklövést követ el*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás* → *szemrehányást tesz vkinek* stb.

3.5. Frazeológiai egységek kontaminációja

A frazeológiai egységek modifikációs folyamatai közé tartoznak a **kontamináció** esetei is. Mint tudjuk, a szóvegyülés a ritkább szóalkotási módok közé tartozik (pl. *cso-kor x bokréta* → *csokréta*). A szóvegyüléshez hasonló folyamatokat azonban megtalálni a frazeológiai egységek körében is. Kontamináció történhet nem idiomatikus kifejezésekkel is, jól példázza ezt a Kossuth rádió 2016. június 2-i 180 perc című adásából származó következő részlet is:

- (7) Valamennyire más összetételű elégedetlenség szült zavargást tegnap délután, kora este a kiskunhalasi menekültügyi telephelyen. Aztán késő estére *helyreálltak a kedélyek*.

¹ A magyar szakirodalomban Somhegyi 1988 és 1992 vizsgál hasonló eseteket, s *monofrazémának* nevezi az efféle alakulatokat. *Valódi monofrazéma* néven tárgyalt példának egy része azonban inkább csak metaforikus névátvitel (*fütyül vkire*, *begyullad* stb.), nem korábbi frazémából jön létre. Az *ál-monofrazéma*nak nevezett típusba a *tönkre|megy*, *helyben|hagy*, *halál|sápadt*-típusú összetételeket sorolja, hiszen ezeknek mindkét szókapcsolati eleme megtalálható az összetételben. Problematisz ugyanakkor maga a *monofrazéma* elnevezés, hiszen egy kifejezés éppen attól frazéma, hogy több szó kapcsolata, azaz ha összetétellé válik egy korábbi frazeológiai kapcsolat, akkor kilép a frazeológiai egységek köréből.

Itt nyilván a *helyreállt a rend* és a *megnyugodtak a kedélyek* fordulatok keveredéséről van szó, ez esetben azonban csupán véletlen tévesztésről, asszociációs zavarról beszélhetünk.

Hasonló asszociációs zavar azonban szólások használata kapcsán is előfordul, s nem is csak szóbeli közlésben, hanem írásban is. Többnyire akkor következik be, ha azonos vagy hasonló jelentésű szólások töredékesen hívódnak le a mentális lexikonból, és két kifejezés kontaminálódik, pl.

- (8) A SZDSZ jelenlegi zuhanása azzal is magyarázható, hogy a szabad demokraták hivatalosan elismerték vereségüket. Az önkormányzati választásokon azonban *kiküszöbölhetik a csorbát*. (Magyar Hírlap 1998. augusztus 15., 4; *kiküszöböli a hibát és kiküszöböli a csorbát*)

Eljuthatnak azonban az efféle kontaminációk odáig is, hogy már nem csak egy-szeri tévesztésről van szó. A *kemény dió* és a *nehéz ügy/dolog* kifejezések keveredéséből létrejött *nehéz dió* fordulat ugyanis egyre gyakrabban hallható, de írásban is egyre többször megtalálni. A Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent összes számát megvizsgálva a keresőprogram azt mutatja, hogy 44 *kemény dió* mellett 8 esetben találunk *nehéz dió* alakot. Ez arra utalhat, hogy bár a *dió* nem tud valóban nehéz lenni, azaz elég értelmetlen így a szókapcsolat, lehet, hogy lassan barátkoznunk kell ezzel a formával is:

- (9) ... a szociális intézkedések átalakítása Csehországban is *nehéz dió*, és a jövő évi parlamenti választások közeledtével egyre nagyobb vitákat vált ki. (Magyar Hírlap 1995. április 14., 12)

Ez a példa már átvezet bennünket a **szándékos kontaminációhoz**, amikor két vagy több kifejezést tudatosan összevonnak. Ezt az eljárásmodot különösen közmondásokkal kapcsolatban figyelhetjük meg, de szólások esetében sem lehetetlen, pl. *elröpi felette az idő vasfoga* (← *elröpi felette az idő + megeszi az idő vasfoga*) stb. (vö. Dömötör 1989: 128; Hadrovics 1995: 258 k.; Hernádi 1995: 17; Szathmári 1996: 461; Forgács E. 2005: 240 kk.). Az ilyen közmondáspersziflázokban rejlő posztmodern humort, iróniát csak akkor érthetjük meg teljesen, ha a bennük megbúvó eredeti közmondások mindegyikét ismerjük, vö. pl.

Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza. [← Szegény ember vízzel főz. + Szegény embert még az ág is húzza.]

Vak tyúk is talál szemet szemért. [← Vak tyúk is talál szemet. + Szemet szemért.]

3.6. Komponensek népetimológiás újraértelmezése

A modifikációs frazémaképződés kapcsán Munske megemlíti még egy viszonylag ritka, de mégis számba veendő lehetőséget. Ennek lényege, hogy bizonyos, motivációjukat vesztett frazémák esetében a nyelvhasználók megpróbálják a **motivációt újraalkotni**. Ez történhet úgy is, hogy a kifejezések motivációs hátterét illetően új magyarázatok keletkeznek. Ezeket az eredetmagyarázatokat azonban inkább csak a műveltebbek

ismerik, az átlag nyelvhasználók nem, bár egy részük az olvasottabb, érdeklődőbb nagyközönség számára is közkinccsé válhat. Gondoljunk például a *Hátra van még a fekete-leves* kifejezésre, s ennek mára hamisnak bizonyult eredetmagyarázatára, miszerint a *feketeleves* nem más, mint a *fekete kávé*, s a kifejezés Török Bálint elfogásához kapcsolódik (vö. O. Nagy 1979: 335–337 is).

A frazeologizálódási folyamat szempontjából azonban ezek a magyarázatok kevésbé fontosak. Vannak viszont olyan egységek is, amelyek esetében a kifejezés valamely **komponense is módosul**, ezáltal a frazéma alakja is megváltozik.

Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* 'Kéz- és lábtörést!' [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak.² A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt *egy nagy kalap szart* vagy éppen *kéz- és lábtörést*. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szóláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlóche un bróche* (< *hazlachá* 'szerecsse', *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. Röhrich 1991: 633).

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szókészletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a németből az 'elhallgattat, elnémít' jelentésű *jmdn. mundtot machen* kifejezés. Ez eredetileg a jogi szaknyelvből származik, és valójában az ó- és középfelnémetben használatos *munt* főnévre vezethető vissza. Ennek jelentése 'védelem, védőernyő, védő hatalom', s etimológiailag összefügg a latin *manus* 'kéz' szóval. A magában már kihalt lexéma – eredeti jelentésében – ma is él még a *Vormund* 'gyám' szóban, amely a gyámság alá helyezett előtt álló, fölötté (védő)hatalmat gyakorló személyt nevezi meg. A *jmdn. mundtot machen* kifejezés tehát eredetileg azt jelentette, hogy 'vkít gondnokság alá helyez, önjogúságától megfoszt', a fordulatot első ízben Schottelius jegyzi fel és magyarázza 1665-ben. A jogi szaknyelven kívül azonban a kifejezés *Munt* elemét hamarosan a 'száj' jelentésű *Mund*hoz kötötték, ennek következtében idővel a jelentése is átalakult: a *munt tot* 'jogától, védelmétől megfosztott, gyámság alá helyezett' értelem helyébe a *mund tot*, azaz 'beszéléshez való jogától megfosztott, elhallgattatott' jelentés került. Ebbe bizonyára belejátszottak olyan szólások is, mint a *Halt den Mund!* 'Fogd be a szád!', *jmdm. den Mund (das Maul) stopfen* 'betömi, befogja vkinek a száját' – vö. Röhrich 1991: 1060.

Hasonló példa volna a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó

² Röhrich (1991: 633) megjegyzi, hogy ennek analógiájára vitorlázáskor a németben gyakran használják a *Mast- und Schotbruch!* kifejezést, amellyel 'árbóctörést és vitorlakötél-szakadást' kívánnak.

eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörge*sszel, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltérvén azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.³

Érdekes a *füle botját se mozdítja* kifejezés alaki átalakulása is. A fordulat eredeti formája *a füle botját se mozdítja* volt, s arra vonatkozott, hogy egy állat a fülén levő szörpamacs, azaz *bojt* rezdülésével se mutatja, hogy reagálna parancsunkra. Később a kifejezés átvitt értelművé válása során a képi háttér némileg elhomályosult, nem volt világos, hogy a fülüket se mozdító állatokról van benne szó: ekkor a *bojt* és *bot* szavak hangalaki hasonlósága folytán kicserélődött a szókapcsolatban levő főnévi elem (vö. O. Nagy 1979: 187–189).

Érdekes példája a remotivációs cserének a tükörfordítással a magyarba is átvett *iszik, mint a kefekötő* szóláshasonlat német eredetije, a *trinken/saufen wie ein Bürstenbinder* is (vö. O. Nagy 1979: 261–262). Noha gondolhatnánk arra is, hogy egy kefekötő torkát ingerelhetik a munkája közben szálló finom szőrszálak, s ezért öblögeti gyakran a torkát, valójában teljesen másról van szó. Szegény kefekötők teljesen ártatlanul kerültek a nagyivók hírébe. A kifejezés Röhrich szerint (1991: 283) a 'kefél' jelentésű *bürsten* igéhez kötődik, amelyet már a középfelnémetben is használtak 'iszik, tivornyázik' jelentésben, feltehetőleg arra utalva, hogy valaki a torkát (esetleg a poharát) tisztítja, keféli ki az italozással. (Azt a nézetet, hogy a *bürsten*nek a német *Bursche*, (vö. *Burschenschaft*) szavakhoz, s a középkori egyetemista fiúközösségek italozásához volna köze, ma már elvetik.) A 16. században aztán egy szójáték eredményeként az italozáshoz, azaz a *Bürsten*hez igazán értőket kezdték ironizálva *Bürstenbinder*nek nevezni, ami ahhoz vezetett, hogy a kefekötő-mesterség meglehetősen rossz hírbe került. Ehhez járult még, hogy a 19. században a kefekötők vándorolni kezdtek, hogy több terméket tudjanak eladni. Eközben rájuk ragadt az az előítélet, hogy nem becsületesek. Így a *trinken wie ein Bürstenbinder* hasonlat mellé további szóláshasonlatok is keletkeztek, pl. *laufen wie ein Bürstenbinder* 'futkos, mint a kefekötő', *fressen wie ein Bürstenbinder* 'zabál, mint a kefekötő', *lügen wie ein Bürstenbinder* 'hazudik, mint a kefekötő'.

Vitathatatlanul népetimológias komponenscseré történt a *Simon bíró* kifejezés esetében is. Ezt O. Nagy gyűjteménye a következőképpen adatolja: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat* v. *a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr> (*rég, gúny*)” (1976: 596). Hadrovics is hasonló véleményen van: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* nevezték” (1995: 225). A NySz. viszont *Simon-bíró* szócikkében (I: 237) 'papucsférj'-ként adja meg a kifejezés értelmét: „uxorius PPB1. [siemandel], ezt a példái is megerősítik: „Kon-tyot fel-tévő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPB1.”.

Véleményem szerint ez utóbbi, azaz a 'papucsférj' értelmezés látszik helyesebbnek, ugyanis a szókapcsolat a német *Siemann* lexémára vezethető vissza, az pedig a nők által elnyomott férfiakra használatos, vö. pl. Röhrich (1991: 1476): „*Er ist ein Siemann*,

³ O. Nagy szólásgyűjteménye az *ismeri* [tudja] a *dürgést* [dörgést] köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja* [ismeri] a *zörgést* variánst is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példája a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

auch: *Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Simandl (vö. m. *szimándli* – F. T.) ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (uo.) [Ő egy Siemann. Ő a Doktor Siemann: a felesége parancsnoksága alatt áll, azt kell tennie, amit az parancsol neki ...]. Hasonlóan Grimm szótárában is (DWB. 16: 959): „frauen- weiber-siemann, *mulierosus, uxorius*”.

Úgy tűnik tehát, hogy a *Simon bíró* kifejezés esetében egy kölcsönzött szóállással van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a tulajdonnév a magyar szókapcsolatba. A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására jelenik meg benne, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s ezt fordíthatták magyarra a *bíróval* (vö. Wal-dapfel 1937: 240).⁴

4. Összegzés

Mint dolgozatom elején is jeleztem, nagy szükség van a frazeológia történeti szempontú megújulására, s az állandósult szókapcsolatoknak a nyelvi változás szemszögéből való leírására. Tanulmányommal ehhez kívántam hozzájárulni, s a frazeológiai egységek változásainak egyik aspektusát, a modifikációs frazémaképződést vettem nagytípus alá.

Ez megjelenhet a kifejezések remotivációs újraértelmezésében is (szójátékos fordítások), de ezek inkább csak alkalmi módosulások. A frazémák történeti változásai szempontjából azonban fontosabbak az uzuálissá váló, kodifikálódó formák. Az alaki oldal ilyen változásai hozzák létre a frazémák **variánsait**, a jelentésoldal rögzülő változásai (többszörre figuratív jelentésfejlődés révén) pedig **poliszém egységeket** eredményeznek.

Dolgozatomban a modifikációs frazémaképződésnek azokat az eseteit mutattam be részletesebben, amelyekben a kifejezések **alaki oldala** módosul – akár alkalmilag, akár a kodifikáció szintjén. Ennek megvalósulási formái igen változatosak lehetnek. A komponensek cseréje mint leggyakoribb eljárás mellett (pl. *benne van a szarban* → *benne van a kakaóban/szoarében*) lehetséges technikák még a frazémák bővítése és szűkítése (pl. *A pénz nem boldogít. Csak a sok pénz*), az állító és tagadó variánsok (pl. *A ruha teszi az embert – Nem a ruha teszi az embert*), a defrazeologikus deriváció (pl. *bakot lő* → *baklövés* → *baklövést követ el*), az egységek kontaminációja (pl. *kemény dió x nehéz ügy* → *nehéz dió*) és a komponensek népetimológiás újraértelmezése (pl. *tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*).

⁴ A *Simon bíró* kifejezés eredetéről és alakulásáról részletesebben írtam Forgács 2018-ban.

HIVATKOZÁSOK

- Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In Fleischer, Wolfgang Hrsg.: *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 119–140.
- Burger, Harald 1982: Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 346–382.
- Dömötör Ákos 1989: Közmondás-paródiák. *Magyar Nyelvőr* 113, 128.
- DWB. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (2018. 01. 22.)
- Forgács Erzsébet 2005: *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Budapest: Tinta.
- Forgács Tamás 2014: Leichte Verben (light verbs) in Phraseologismen. In Jesensek, Vida – Dobrovolskij, Dmitrij eds.: *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture*. Zora 96. Maribor. Bielsko-Biala/Budapest/Maribor/Kansas/Praha: Filozofska Fakulteta Maribor, 159–175.
- Forgács Tamás 2018: Adalékok Simon bíró szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 114, 334–344.
- Hadrovics László 1992: Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. *Magyar Nyelv* 88, 129–141.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai.
- Hernádi Miklós 1995: *Közhelyszótár*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Hyvärinen, Irma 1996: Zur Semantik von deutschen und finnischen Verbidiomen. In Korhonen, Jarmo Hrsg.: *Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen II*. Bochum: Brockmeyer, 345–439.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://corpus.nyttud.hu/mnsz> (2017. 08. 23.)
- Mokienko, Valerij 2002: Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan Hrsg.: *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. Baltmannsweiler: Schneider Verlag, 231–254.
- Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? In Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim Hrsg.: *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien: Peter Lang. 481–516.

- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 121–155.
- O. Nagy Gábor 1961: Azonos szemléletből származó frazeológiai egységek. *Magyar Nyelvőr* 85, 335–345.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Röhrich 1991 = Röhrich, Lutz 1991–1992: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- Szathmári István 1996: Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 92, 461.
- Waldapfel József 1937: Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33, 236–244.